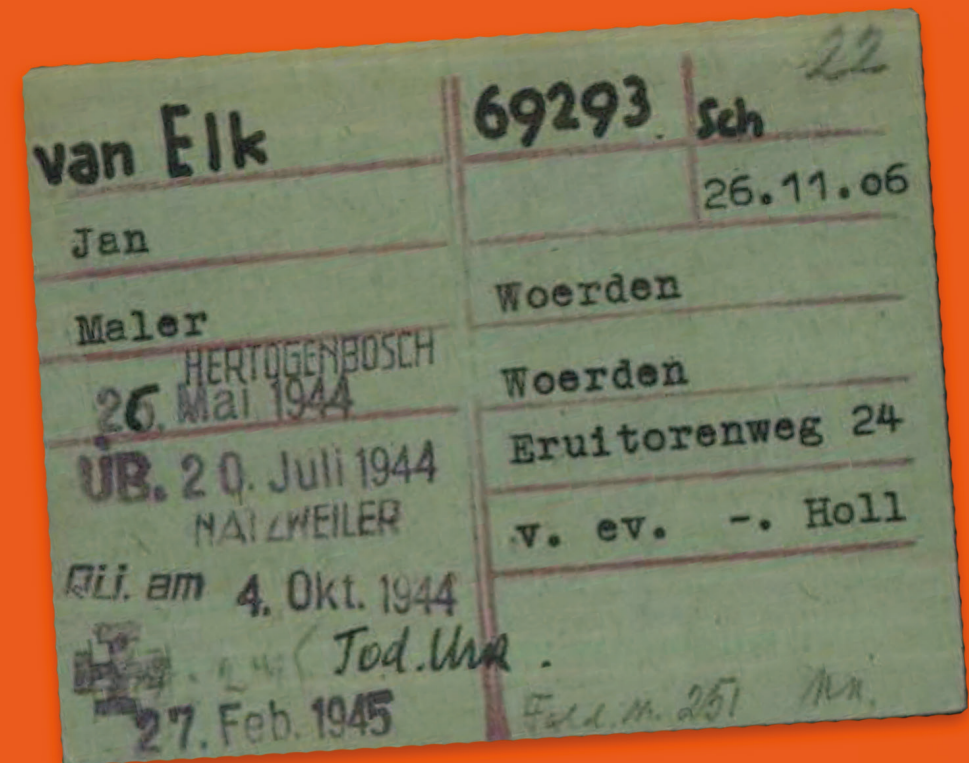

Bert van Elk

Bert van Elk is journalist en historicus. Hij werkte bij nieuws- en dagbladen en trad in 1989 in dienst van het Ministerie van Defensie. Daar werkt hij als burgermedewerker bij het Media Centrum Defensie. Van zijn hand verschenen onder meer '50 jaar na dato. Vijftien veteranen vertellen over hun periode op Nederlands Nieuw-Guinea 1958 - 1962)' en het artikel 'Jan en Faas overleefden de oorlog niet' dat in Heemtijdinghen, het Orgaan van de Stichts Hollands Historische Vereniging verscheen. Ook schrijft hij 'Rekenmeesters in de Krijgsmacht. De geschiedenis van de stichting NIVRA Fonds Militaire administratie'. Hij werkte mee aan 'De reserve-officier der Artillerie. van P.J. Anthonissen, 'De Inspecteur-Generaal - arbiter, raadgever, vertrouwensman', 'In vredesnaam, De wereldwijde inzet van Nederlandse blauwhelmen' en 'Nederlanders en Desert Storm'.

Scan de code of ga naar
www.janvanelk.nl

Jan van Elk Melkman, verzetsman

Jan van Elk
Melkman, verzetsman
(* 26-11-1906 - † 25-02-1945)

Bert van Elk

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door een bijdrage van
het VSB-Fonds Woerden.

Woerden, 2018

Voorpagina: een kopie van de kaart van Jan van Elk uit de
administratie van concentratiekamp Dachau.

Ontwerp: Johan Boer, Schiedam

De kracht van verhalen

Persoonlijke verhalen over de Tweede Wereld oorlog - elke oorlog - zijn nooit zomaar verhalen. Ze ontroeren, omdat ze de essentie van het leven heel nabij brengen. Ze gaan over moed en opoffering. Maar ook over de duistere kanten van de mens. Over de dood en over diep gevoelde pijn, angst, onmacht en vernedering. Over verraad, leugens en lafheid.

Ook in Woerden in oorlogstijd bestaan verhalen. Het verhaal van verzetsheld Jan van Elk is zo'n verhaal. Al die verhalen gaan verder dan de jaren '40 en '45. Het is veel groter. Ze zetten ons aan het denken en helpen ons om te gaan met vraagstukken van nu. Het behoud van vrijheid ligt in het afwijzen van intolerantie en in een rotsvaste toewijding aan de principes van onze rechtsstaat. Iedere dag weer opnieuw vraagt dit om het nemen van verantwoordelijkheid, in kleine net zo goed als in grote zaken. Een verantwoordelijkheid die destijds ook door Jan van Elk werd opgepakt.

Het verleden kunnen we niet ongedaan maken. We kunnen er wel van leren. Met elkaar hebben we de taak de wereld van samenwerking te laten winnen van de wereld van het conflict.

Nu de generatie die de Tweede Wereldoorlog bewust heeft meegemaakt steeds kleiner wordt, is het doorgeven van de betekenis van grondrechten aan volgende generaties steeds belangrijker.

Verhalen helpen ons daarbij.

Victor Molkenboer
Burgemeester Woerden

1. Inleiding

Het heeft alles van een gewone zomerochtend.

Even na half zeven in de ochtend van woensdag 25 augustus 1943 komt de zon op boven de horizon en verwarmt met de eerste stralen van die zomerdag de huizen in het centrum van Woerden. Een enkele vroege inwoner is al op straat. In de bakkerij van Versluis in de Voorstraat wordt hard gewerkt.

Het water van de Oude Rijn dat door het hartje van de stad stroomt, kabbelt dankzij de zuid-zuidwestenwind rustig voort, onder de Sint Pietersbrug door. Voor het honderd meter verderop naar het oosten gelegen historische kasteel staat een eenzame Duitse wacht op zijn post te hopen op een snelle aflossing.

In de verte wordt het opgewonden gebrom hoorbaar van auto's die via het station, de Snellerbrug en de Oostdam richting de Voorstraat rijden en vervolgens de Hoge Wal opdraaien: een grijs-blauwe vrachtwagen van de Wehrmacht en een arrestantenauto van de Sicherheitsdienst. Tuinder en verzetsman Huib de Koning ziet met gefronste wenkbrauwen de auto's de Hoge Wal op scheuren.

Ze rijden door richting de Rijnkade, maar keren om als een van de inzit-tenden, waarschijnlijk Sturmscharführer (sergent-majoor) Rudi Sasse van de Sicherheitspolizei uit Den Haag, zich realiseert dat hij niet naar het huis Rijnkade 37 moet rijden, maar naar Rijn 37. De auto's keren om, pruttelden de Voorstraat in en houden halt ter hoogte van de Sint Pieterssteeg. Geüniformeerde agenten van de Grüne Polizei springen uit de laadbak en rennen de steeg door naar de Rijn. Voor Rijn 37 stellen zij zich op en houden ook het poortje rechts naast het pand in de gaten,

wapens in de aanslag. De voordeur wordt geforceerd en brullend en tierend dringen de Grünen het pand in, onmiddellijk gevolgd door Sasse en enkele andere SD'ers in burger. De bewoners, Joodse onderduikers en leden van verzetsgroep De Oranje Vrijbuiters, schrikken en sommigen proberen nog via het 'geheime' poortje naast het huis te vluchten. Maar ze lopen zo in de armen van de SD'ers. Sasse is tevreden met meer dan twintig arrestanten. Ze worden via de Sint Pieterssteeg teruggeleid naar de Voorstraat, waar ze een voor een in de arrestantenbus verdwijnen.

Zo zou het op die woensdagmorgen rond een uur of zeven kunnen zijn gegaan. Bakkerszoon Henny Versluis (geboren in 1924) kan zich nog probleemloos voor de geest halen hoe de gevangenen werden afgevoerd. "Via de Voorstraat met twee wagens. Mijn moeder stond in de winkel en gaf ineens een schreeuw: 'Kijk nou eens'. En toen zijn we naar voren gerend.

We stonden in het portiek van de winkel en zagen de mensen door de steeg komen met SS of SD. Het waren mensen in uniform. Er stonden twee legerwagens. Als ik het mij goed herinner, was er een soort arrestantenwagen: een dichte vrachtwagen met kleine ruitjes. En een soort overvalwagen waar die moffen zelf in zaten. Een paar opgepakte mensen begonnen te zwaaïen naar ons en toen deden mijn vader en mijn moeder het in hun broek natuurlijk, want dat was levensgevaarlijk. We zijn naar achteren gevlucht en de Duitsers zijn gelukkig niet langsgelkomen, want het was natuurlijk verdacht."

De zwaaïers waren de familie Stern. Dat weet hij zeker. "Ik ben een paar keer aan de deur geweest bij het pand aan de Rijn om brood te brengen. Ik heb van mijn vader alleen de naam Stern gehoord, de Joodse familie uit Woerden. Die zaten daar. Ik moest het brood bij Stern brengen.

We brachten elke dag brood voor een man of vijftien of zo. Ik weet het aantal niet precies. Meestal bracht ik het 's middags. Ik ben nooit binnen geweest in het pand. De deur werd opengedaan en er werd bedankt en de deur ging dicht. We brachten er dagelijks brood. Ik maar een enkele keer. Ik denk dat mijn vader dat bewust deed: steeds een ander sturen. Mijn vader bracht het zelf ook nog wel eens. Elke dag een mand vol.”

Brood was op de bon, maar toch zag bakker Versluis senior mogelijkheden om brood voor de onderduikers te regelen. “Wij kregen bijvoorbeeld honderd pond meel om brood te kunnen bakken voor negentig distributiebonnen van klanten. Met dat aantal van negentig kon je spelen. Als je meer water bij het meel deed, kon je genoeg brood bakken voor 92 bonnen. Er zat speling in en daar maakte mijn vader gebruik van. Ik weet niet hoe lang mijn vader brood heeft geleverd bij het pand. In elk geval tot de inval. Ik denk vanaf het begin.”

Tussen de 21 en 25 onderduikers en verzetslieden¹ in een onopvallend pand in het centrum van een onopvallend provinciestadje... opgepakt tijdens de grootste razzia van de oorlog in de gemeente Woerden. Die dag werd in Utrecht de Woerdense eigenaar van het pand, Jan van Elk, door de Duitsers gearresteerd. Hoe was het allemaal zover gekomen?

¹ Verklaring Johannes de Heus, afgelegd op 19 juni 1945 ten overstaan van Aloysius Johannes Kragting, recherscheur van de Politieke Opsporingsdienst in Utrecht als onderdeel van het proces tegen Gestapo-medewerker Friedrich Louis Rose. Nationaal Archief Den Haag, toegang 2.09.09, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, nummer 74616. Archief Bureau Nationale Veiligheid (BNV), toegang 2.04.80, CABR 74616, BNV 2780. Het dossier is om privacyredenen beperkt openbaar.

De verlovingsfoto van Jan en Marie, gemaakt begin jaren '30.

2. Onderduikers en verzetswerk

De Kruittorenweg in Woerden was destijds een bijzondere straat in het hartje van de stad met halverwege de uit 1790 stammende kazerne. Daarin verbleven sinds het begin van de bezetting in 1940 militairen van de Wehrmacht. Vlak daarnaast torende hoog boven de omgeving korenmolen de Windhond uit. Pal tegenover het rijksmonument stonden sinds 1898 zeven flinke huizen. Op nummer 24 woonde de op 26 november 1906 geboren melkventer Jan van Elk. Hij trouwde op 22 september 1932

De bekendste foto van melkventer Jan van Elk met zijn kar. De foto is gemaakt op de Gedempte Binnengracht, achter zijn huis aan de Kruittorenweg in Woerden. De huizen op de Gedempte Binnengracht zien er nog steeds zo uit.

met Marie Spruit en was vader van twee kinderen: Jan en Wil.² Van Elk was geen zelfstandig ondernemer, maar in dienst van melkfabriek Excelsior aan de Utrechtsestraatweg. Zes dagen per week ging hij twee maal daags in het centrum van de stad langs de deuren om melk, yoghurt en boter te verkopen.

“Mijn vader had geen opslag voor melk. Hij was gewoon melkventer bij de melkfabriek aan de Utrechtsestraatweg”, herinnert zijn dochter Wil Vernet-Van Elk zich. “Hij ging ‘s morgens eerst op de fabriek helpen met het lossen van de melkbussen en daarna kreeg hij bussen met melk, wat boter en yoghurt mee en ging venten. Wat hij over had, ging terug naar de fabriek. Van elke liter melk die hij verkocht, kreeg hij provisie. Dat hield hij als zakgeld.” Ze weet nog dat haar vader ‘s morgens vroeg opstond. Rond vijf uur begon de dag. “Mijn vader was een fervent roker. Als hij ‘s morgens naar zijn werk ging, hoorde ik hem de hele steeg door naar de Kruittorenweg hoesten.” Het gezin had het niet breed, zoals zoveel Woerdenaren, maar leed geen gebrek.

Jan van Elk was de oudste van acht kinderen van melkventer en winkelier Jan van Elk senior en Neeltje Lokhorst. Zij woonden in een klein huisje met winkelruimte, Rijn 81, pal tegenover de Bonaventurakerk. Jan senior was aanvankelijk ook in dienst van de melkfabriek en dreef daarnaast vanuit zijn winkel een redelijk lopende nering in verf, borstels, kwasten, chemicaliën en homeopathische geneesmiddelen. Dat deed hij samen met zijn zoon. Jan senior kreeg echter eind jaren twintig leverkanker en overleed in 1931. Zoon Jan stopte met de winkel en werd full time melkventer bij Excelsior op de plaats van zijn vader. Moeder Neeltje begon in de winkelruimte een kleine kruidenierszaak om een inkomen te hebben.

2 Een beschadigde kaart waarop het huwelijk wordt aangekondigd, is in bezit van de auteur.

Zoon Jan was dan geen zelfstandig ondernemer, een zakenman was hij volgens zijn jongste zuster Adrie Loenen-Van Elk wel. Ze herinnerde zich in 2008 nog goed hoe haar broer omging met niet betalende klanten. “In Woerden-Centrum had je de Poelstraat (Hogewalstraat - BvE) en dat was voor toen hele asociale straat. Ik weet niet of het wel zo erg was, als men zei... Jan was erg getapt als melkboer en kwam ook daar. Een klant wilde een liter melk hebben en kwam niet met een pan bij de kar, maar met een pispot. Ze zei: ‘Hij is nieuw. Doe het er maar in’. Jan goot de melk in de pot, maar de klant had geen geld. Jan kon natuurlijk niet de melk uit de pot teruggieten in de bus. Dus hij kieperde de melk in de goot en zei: ‘Ik geen geld, jij geen melk’. Jan was niet het type om te zeggen: ‘Hou dan maar’.”

Ook omschrijft ze haar broer als een vrijbouter die graag de grenzen opzocht van wat in de gereformeerde kerk in die tijd als betamelijk gold en er rustig overheen ging. “Op de Meulmansweg kon je bij de sigarenzaak van Blok ook boeken lenen. Wij lazen thuis alleen maar de boeken van de bibliotheek van de jongelingsvereniging en de meisjesvereniging. Dat waren allemaal goede, christelijke boeken. Jan niet. Daar hield hij niet van. Hij las al die ‘slechte’ boeken, zoals van Emile Zola. Ik heb dat altijd onthouden en heb ze jaren later ook in de bibliotheek geleend, want ik wilde wel eens weten hoe slecht die boeken waren. Nou, er was weinig slechts aan. De tijd was voor de oorlog zo anders.”

Het gezin van Jan senior en Neeltje was een voor die tijd goed gereformeerd gezin. Kerk en geloof stonden in alles centraal. “Het geloof was overheersend. Dat was overal. Alom. Ik weet niet hoe ik het anders moet zeggen. In je gedachten zelfs. Iedereen ging altijd trouw twee maal per zondag naar de kerk. Alleen Jan niet. Die ging bij de kerk staan om na afloop te horen waar het over was gegaan. Dan kon hij het vertellen.” Jan ging als enige van het gezin bij tijd en wijle tegen de leer van de kerk in. “Hij had meer durf.

Misschien was hij ook daarom wel de man van het verzet.” Veel Woerdense jongeren van gereformeerde huize maakten tijdens de bezetting deel uit van het plaatselijke verzet. De al genoemde Huib de Koning, Jan, zijn broer Gijs en hun latere zwager Daam Dempfer vormden geen uitzondering. Volgens zus Adrie paste dat bij de stemming die in de gereformeerde kerk heerste. Die was fel anti-Duits.

Jan kwam in de Tweede Wereldoorlog naar alle waarschijnlijkheid in het verzet in Woerden terecht via plaatsgenoot en architect Niek van Donkelaar. Van Donkelaar was compagnon bij architectenbureau J.H. Bodegraven in Woerden en maakte deel uit van verzetsgroep De Oranje Vrijbuiters uit Utrecht. De Oranje Vrijbuiters verborgen Joden en richtten voor dat doel drie ‘doorgangshuizen’ op: in Utrecht, Epe en Woerden.

Hoe de lutherse Van Donkelaar en gereformeerde Van Elk met elkaar in contact zijn gekomen, is niet bekend. Het is goed denkbaar dat de twee elkaar hebben leren kennen via tuinder Huib de Koning. Van Donkelaar woonde aan de Utrechtsestraatweg 56 II, naast de tuinderij van verzetsman De Koning. De Koning was gereformeerd, net als Jan van Elk.

Binnen het gezin Van Elk wist iedereen van Jans deelname aan het verzet af, hoewel hij als getrouwde man al jaren het huis uit was. De contacten binnen het gezin waren en bleven hecht. Jan ging bijna dagelijks bij zijn moeder langs voor een kop koffie. Over verzetswerk werd niet openlijk gesproken. “Je mocht niks weten natuurlijk. Er werd ‘stilzwijgend over gepraat’: ‘Jongen, kijk toch uit.’ ‘Weet wat je doet.’ Maar je wist het. Dat kwam gewoon uit. Er werden kisten met huisraad van de Joden binnengebracht en verborgen. Er gebeurde van alles, maar je wist niet precies wat en hoe. En je zag dat er wapens waren”, vertelde zus Adrie Loenen – Van Elk. Voor moeder Neeltje waren de verzetsactiviteiten van haar

kinderen verschrikkelijk. In de meidagen van 1940 had ze zoon Faas verloren. Hij sneuvelde bij het vliegveld Valkenburg bij Leiden. De kans dat ze nog meer kinderen zou kunnen verliezen door de verzetsactiviteiten vond ze verschrikkelijk. “Bij ons thuis wisten we dat er in het huis aan de Rijn mensen zaten”, vertelde zus Adrie. “Ik weet nog dat Jan, toen het huis leeggehaald werd door de Duitsers, thuis kwam bij ons en dat moeder zei: ‘Joh, kijk toch uit.’ En dat hij zei: ‘Dat komt wel goed.’ Jan zei dat hij naar Den Haag en later naar Utrecht ging; nou ja ik weet niet waar hij naar toe is gegaan. Moeder zei: ‘Dat loopt nooit goed af. Dat loopt nooit goed af.’ Nou, het liep ook niet goed af. Jan is ook gepakt. Ze had al een voorgevoel.”

Jan van Elk verborg niet alleen onderduikers in het pand aan de Rijn. Ze verbleven ook in zijn huis aan de Kruittorenweg. Dochter Wil kan het zich nog voor de geest halen. “Wij woonden tegenover de kazerne in Woerden en daar verbleven de Duitsers. Die kwamen wel eens bij ons aan de deur, omdat mijn vader melkventer was. Hij had soms wat yoghurt of boter over van het venten. Dat stond ergens op een koude plek in huis en verkocht hij vanuit huis. Ik herinner mij dat er een keer een Duitse militair bij ons aan de deur kwam. Ik weet dat hij Lotte, een onderduikstertje ongeveer een jaar jonger dan ik, op schoot nam en zei dat hij thuis ook zo’n lief klein meisje had. Hij wist niet dat ze Joods was. Ik had ook zwart haar en Lotte ging door voor mijn zusje. Ik heb een foto dat mijn moeder met mijn broer Jan, mij en Lotte in de Voorstraat wandelt. Mijn moeder nam veel risico’s door zo te gaan lopen. Ik zal vijf zijn geweest en Lotte vier. Dat Lotte een Joods meisje was, wist ik toen ook niet. Ik weet ook niet hoe lang Lotte bij ons in huis is geweest. Wél dat ze met mij naar de kleuterschool ging. Lotte was er ineens en ze was ook ineens verdwenen. We hebben meer onderduikers in huis gehad. Ik weet er nog vier: Lotte, Marianne, Fie en Frits. Van Marianne heb ik een foto dat ze net getrouwd is met een Canadees. Die heeft haar uit Kamp Westerbork bevrijdt. Mijn moeder is op de bruiloft in Amsterdam in de

De in Frankfurt am Main (Dui.) geboren Marion Bienes zat tweemaal ondergedoken in het huis van Jan en Marie aan de Kruittorenweg. Ze gaf zichzelf aan bij de Duitsers om haar verloofde vrij te krijgen. Marion overleefde de oorlog in Westerbork en trouwde met een voormalig klasgenoot, Stefan, die net voor de oorlog met zijn ouders naar de VS was geëmigreerd. Hij diende in het Amerikaanse leger.

Joodse kerk geweest. Marianne is behoorlijk lang bij ons gebleven. Ze mocht de deur niet uit, maar ze kon niet tegen het opgesloten zijn. Ze heeft zichzelf uiteindelijk bij de Duitsers aangegeven. Of ze dat in Woerden heeft gedaan, weet ik niet. Ze is in Westerbork terechtgekomen en heeft de oorlog overleefd. Na de oorlog heb ik alleen nog wat van Marianne gehoord. Zij is naar Canada gegaan. Vanuit Canada heeft ze een paar keer een pakje opgestuurd. Mijn moeder was daardoor de eerste met nylonkousen in Woerden. Ik heb een keer een badpak gehad. Later heb ik ooit nog eens een jurkje van haar opgestuurd gekregen. Het was een beetje apart jurkje en de kinderen van de burens vroegen of het mijn jurk voor de heilige communie was. Ik weet niet of Marianne nog in leven is. Ze was een jaar of achttien toen ze bij ons was. Dat was in 1943. Mijn moeder heeft verteld dat ze later is gescheiden en teruggekomen naar Nederland, maar ik weet niet of dat waar is. Ik heb in de oorlog een pop gekregen voor mijn verjaardag. Die is van Marianne geweest. Mijn vader heeft die pop waarschijnlijk ergens in Amsterdam opgehaald. De pop heb ik naar Marianne vernoemd.”³

Uit onderzoek is gebleken dat onderduikster Marianne in werkelijkheid de op 28 augustus 1925 in Frankfurt am Main geboren, latere operettezangeres Marion Bienes was. Het verhaal in haar autobiografie over haar onderduikperiode in de Tweede Wereldoorlog komt nagenoeg volledig overeen met wat Jans dochter Wil vertelt. Bienes zat tijdens de oorlog tweemaal ondergedoken bij Jan en zijn vrouw Marie. De eerste keer was eind oktober 1942. Ze kwam in Woerden terecht via de ouders van een vriendin die contact hadden met verzetslieden. Wie dat waren, vertelt Bienes in haar autobiografie niet.⁴ Ze omschrijft Jan van Elk en zijn vrouw Marie als “erg aardig en extreem fatsoenlijk: behalve het gevaar waaraan ze zichzelf

3 Verklaring van Wil Vernet-Van Elk, afgelegd op 8 maart 2016, in haar woning in Woerden.

4 Bienes, Marion: ‘Why the horses? An autobiography by Marion Bienes’, Amsterdam 2012. Pag. 36 - 38.

blootstelden door mij te verbergen, namen ze alleen wat geld aan om voedsel voor mij van te kopen, want ze konden het zich anders niet veroorloven.” Bienes kwam de dag door met het doen van allerhande karweitjes.

Ze hielp Marie met het schillen van de aardappels, deed de vaat of lette op de kinderen. Na drie weken keerde Marion Bienes op verzoek van haar ouders terug naar Amsterdam om weer bij de Joodse Raad aan het werk te gaan. In het huis op de Kruittorenweg was voldoende ruimte voor iedereen, herinnert Wil Vernet-Van Elk zich. “Het was vrij hokkerig. Er waren beneden een voorkamer, een alkoof, een achterkamer en een serre. De voorkamer was bestemd voor de onderduikers. Behalve voor Lotte. Die liep gewoon overal rond bij ons in huis. De onderduikers mochten niet voor het raam komen, want de Duitsers zaten tegenover ons in de kazerne.” Wil weet niet waarom haar vader onderduikers verborg. “Ik denk dat hij het deed uit een gevoel van rechtvaardigheid. Mijn moeder heeft het hem wel eens kwalijk genomen. Ook was mijn vader erg gelovig. Hij was gereformeerd net als de rest van het gezin waaruit hij kwam. Van een latere medegevangene van mijn vader, Wim van Dijl, heb ik gehoord dat mijn vader kerkdiensten organiseerde en uit de bijbel voorlas. Van Dijl leerde mijn vader kennen in het Oranjehotel en kwam hem in Vught en later in Dachau weer tegen.”

3. De aankoop van Rijn 37 en het begin van het einde

Voor de activiteiten van de van oorsprong Utrechtse verzetsgroep Oranje Vrijbuiters was een veilig adres nodig voor Joodse Nederlanders en verzetslieden. Dat werd dankzij Van Donkelaar in Woerden gevonden. Jan van Elk kocht op woensdag 10 maart 1943 van de Woerdense veehandelaar Floris Beijen het pand Rijn 37 (nu Rijnstraat 75A) voor 5.400 gulden. Hij had vooraf 6.500 gulden betaald en dat betekende dat hij 1.100 gulden terugkreeg via kandidaat-notaris Van Nes.⁵ Waar het geld vandaan kwam, is niet duidelijk. Jans dochter Wil herinnert zich dat haar moeder altijd heeft gezegd dat het geld uit verzetskringen kwam. Dat wordt min of meer bevestigd door Jans zuster Adrie Loenen-Van Elk, die vertelde dat Jan niet kapitaalkrachtig genoeg was om een dergelijk bedrag op te brengen.

Van Donkelaar en Van Elk gebruikten het pand na de aankoop als onderduikadres voor (Joodse) onderduikers. Het exacte aantal is niet bekend. Dick van Nisius heeft het over 18 Joden en 5 KP'ers (leden van een Knok Ploeg).⁶ Evenmin zijn de namen van wie er in het pand ondergedoken zaten bekend. Van Nisius noemt de Joodse arts A. Sarluy uit Nijverdal die drie weken in het pand verbleef. Hij vertrok weer, omdat hij steeds ruzie had met 'mejuffrouw Van Tol', een onderduikster die ook in het pand 'woonde'. Sarluy schreef in december 1945 een brief aan Van Donkelaar en informeerde naar het welzijn van andere onderduikers: Peters, Van de(r) Vliet (hij bedoelde waarschijnlijk Oranje Vrijbouter Coen van Vliet) en de Joodse familie Stern, die in het pand in Woerden zat ondergedoken.

⁵ Een kopie van de akte is in bezit van de auteur.

⁶ Dick van Nisius: 'Het spoor terug. Bezetting en bevrijding van Woerden.' Stichts Hollandse bijdrage 30. pagina 125. Woerden, 2000.

Jan , Marie en hun zoon Jan, tijdens een dagje uit naar Ouwehands Dierenpark in Rhenen.

Een aantal leden van de verzetsgroep De Oranje Vrijbuiters is op woensdag 25 augustus 1943 in Woerden en de dagen erna door de Duitsers gepakt in het pand Nieuwe Gracht 151 in Utrecht. Dat huis was speciaal voor de verzetsgroep gehuurd door Utrechter Frederikus Marinus Meulenkamp. Dat de groep werd opgerold, is lange tijd ten onrechte op het conto geschreven van Oranje Vrijbuiterslid Joop de Heus. Hij is na de oorlog opgepakt en veroordeeld tot zeventien jaar gevangenisstraf, omdat hij na zijn arrestatie voor de SD werkte.⁷

Een advertentie uit het Woerdensch Weekblad van 21 maart 1925 van de winkel van Jan senior en zoon.

Het drama van oprollen van de Oranje Vrijbuiters begon op maandag 23 augustus 1943 in Den Haag. De verzetsgroep zat in geldnood en had dringend een financier nodig voor de illegale activiteiten. Twee leden van de groep, Tom Spoelstra en Herm van Toor, hadden die dag in Den Haag een afspraak met de 26-jarige, uit Rotterdam afkomstige Maria Grafspoor. Zij had beide heren verteld dat zij wel iemand kende die geld beschikbaar wilde stellen voor de activiteiten van de groep. Hoewel zij het na de oorlog altijd heeft ontkend, had Grafspoor banden met de SD. Zij werd na de oorlog door een voormalige typiste van de SD, Maria van der Meer, genoemd als SD-informante.

⁷ Brief van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, d.d. 24-2-'94 aan de auteur. Voor de rechtszaak zie het Utrechts Nieuwsblad van 16 maart 1950.

Van der Meer had kennis op dat gebied, want zij tikte de processen-verbaal van verhoren voor de SD uit. Grafspoor sprak met de financier, Spoelstra en Van Toor af in Grand Hotel Terminus aan het Stationsplein in Den Haag. Daar werden de twee Oranje Vrijbuiters rond 12.30 uur door de SD gearresteerd.

Foute politieman en SD-medewerker Johannes Hubertus Veefkind verklaarde na de oorlog tijdens een verhoor dat de arrestatie van de Oranje Vrijbuiters in Utrecht mogelijk was, omdat Tom Spoelstra na zijn arrestatie alles opbiechtte. “Op 29 februari (1944) zijn, behalve de in deze verklaring genoemde gebroeders De Heij, A. Hegge en Piet Verhagen ook nog gefusilleerd 14 andere personen van de groep Oranje Vrijbuiters, waaronder Postma, Tom Spoelstra, Löwenstein en Abma. Deze 14 laatste personen waren echter al voor of gelijk met De Heus gearresteerd. De arrestaties zijn geschied naar aanleiding van het verhoor van Tom Spoelstra, die een volledige bekentenis aflegde, zoals Blattgerste (de SD’er waarmee hij samenwerkte - BvE) mij later heeft verteld. De Heus heeft dan ook met de arrestatie van deze groep der Oranje Vrijbuiters niets te maken gehad. Hij is pas vertrouwensman van de Sipo (Sicherheitspolizei - BvE) geworden nadat hij zelf was gearresteerd.”

Veefkinds beweringen werden na de oorlog tijdens een verhoor bevestigd door Sturmscharführer (adjutant) August Blattgerste van de Sicherheitspolizei. Hij verklaarde voor de Utrechtse rechtbank: “[...] Voordat J. de Heus in augustus 1943 gearresteerd was, werkte hij niet voor de Sipo. Deze inval is dan ook niet voor zijn rekening geweest, doch was afkomstig uit een zaak in Den Haag, waarvan een der leden, die gearresteerd was, doorgeslagen had. J. de Heus heeft speciaal voor Sassen (Rudolf Sassen, een andere SD-agent - BvE) en mij gewerkt. Door arrestatie van de Groep der Oranje Vrijbuiters te Utrecht werden veel papieren gevonden, welke betrekking hadden op de organisatie der Oranje Vrijbuiters.”

De arrestaties in Utrecht stonden onder leiding van Untersturmführer Hedlar van de Haagse vestiging van de Sicherheitspolizei.⁸ Op drie man na zijn alle gepakte leden van de Oranje Vrijbuiters door de Duitsers gefusilleerd.⁹

De bekentenis van Blattgerste ontkracht de bewering van bakkersdochter Annie van Rooyen dat de Woerdense NSB'er en WA-lid Doremans een rol speelde in het oprollen van het doorgangshuis aan de Rijn. Oud-wachtmeester van politie Leen Groenendijk vertelde in het boek van Van Nisius dat hij van Van Rooyen hoorde dat een van de onderduikers – hij had rood haar en was haar daarom opgevallen – in het smalle deel van de Sint Pieterssteeg moest uitwijken voor Doremans. De mannen raakten elkaar even aan en ze zeiden iets tegen elkaar. Volgens de aantekeningen van Groenendijk volgde Doremans de onderduiker tot die weer terug was op het onderduikadres. Nog die dag vertrokken de onderduikers naar een boerderij in Kamerik. Toen er niets gebeurde, keerden de onderduikers weer terug naar het pand aan de Rijn. “Daar zijn ze dezelfde dag nog door de SiPo overvallen”, aldus Groenendijk.¹⁰

Het verhaal van Van Rooyen en Groenendijk kan wat betreft de genoemde tijdstippen niet kloppen. De betrokkenen vertellen in hun verhoren na de oorlog iets anders. De Woerdense Oranje Vrijbuiters Gerrit Stekelenburg vertelde dat hij de avond voor de inval nog een bespreking in het pand had met een aantal Utrechtse leden van de groep (zie hieronder). Wie weet dat een locatie is verraden, gaat daar niet rustig vergaderen.

8 De processen-verbaal waarin Veefkind en Blattgerste dit vertellen maken deel uit van het rechtbankdossier van Joop de Heus. Ze maken deel uit van het CABR, toegang 2.09.09, nummer 74616 en BNV, toegang 2.04.80, BNV 2780.

9 Het vonnis is gepubliceerd in De Telegraaf van 29 februari 1944.

10 Van Nisius, pagina 126.

Marion Bienes vertelt in haar autobiografie over de inval in het pand in Woerden. Samen met haar vriend Hans dook ze in april of mei 1943 voor de tweede maal onder op het haar bekende adres in Woerden. Dat wil zeggen: zij verbleef op de Kruittorenweg en hij in het pand aan de Rijn.

“En 25 augustus 1943 – vier dagen voor mijn verjaardag – gebeurde het onvermijdelijke: toen Jan zeven uur ‘s morgens melk kwam brengen, was hij juist op tijd om van een afstand te zien dat de SS de schuilplaats binnenviel.”¹¹

De Duitsers vonden in het pand gestolen uniformen, documenten en bonkaarten. Jan ging onmiddellijk naar huis en vertelde zijn vrouw Marie wat er was gebeurd. Daarna ging hij naar Utrecht om andere leden van de groep te waarschuwen. “Hij was te laat”, schrijft Bienes. “De SS had iedereen al gearresteerd en Jan was de volgende. Marie en ik waren in paniek toen Jan niet terugkeerde. We hadden geen idee van wat er was gebeurd en konden alleen maar raden. En wachten...” De twee vonden het in de loop van de dag te riskant worden in het huis aan de Kruittorenweg en vertrokken naar het huis van kennissen of familie van Jan of Marie. Die nacht besloot Bienes dat ze zichzelf zou aangeven bij de Duitsers in Utrecht, omdat ze zich schuldig voelde over de arrestatie van haar vriend. Hij had niet willen onderduiken. Bienes werd opgesloten in de gevangenis van Scheveningen.

¹¹ Bienes, pag 43.

4. De invallen in Utrecht en Woerden

Na de oorlog bogen de bijzondere rechtbanken zich over de handel en wandel van 'foute' Nederlanders. Er werd in 1950 ook een rechtszaak gevoerd tegen De Heus. Zijn dossier bevindt zich in het Nationaal Archief in Den Haag. De Heus werd beschuldigd van collaboratie. De rechters riepen zowel 'goede' als 'foute' Nederlanders en Duitsers op voor een verhoor. Tussen de gebeurtenissen in augustus 1943 en het tijdstip van het verhoor lagen bijna twee jaar of langer, met als gevolg dat in sommige gevallen verdachte en getuigen verschillende data noemden voor de invallen in Utrecht en Woerden. Omdat Spoelstra en Van Toor op maandag 23 augustus 1943 zijn gearresteerd, lijkt het aannemelijk dat de inval in

BEKENDMAKING.
Van den Höheren H- und Polizeiführer Nordwest.

Het Polizeistandgericht Den Haag heeft op 28 Februari 1944 de volgende Nederlanders als saboteurs ter dood veroordeeld:

1. Den bouwkundige Klaas Postma, geboren 25 Dec. 1904 te Meppel;
2. den ambtenaar Roger Henri Rene Abma, geboren 17 Mei 1919 te Roosendaal;
3. den pianostemmer Andrees van Beek, geboren 9 Mei 1900 te Apeldoorn;
4. den jood Leo Fischer, geboren 11 Februari 1897 te Samotajin;

van roofovervallen op distributiekantoren, die bedreven werden, hoewel de daders wisten, dat door het rooven van de levensmiddelenkaarten enz. de gehele bevolking van de gemeente te lijden had. Bij de uitvoering van deze roofovervallen hebben zij van tevoren geweten, dat zij het leven en de gezondheid van de ambtenaren en van hun eigen volksgenooten ten zwaarste in gevaar brachten. Dat bleek ook uit het feit, dat in openbare gebouwen, waar veel publiek kwam, tijdbommen werden gedeponeerd.

Het proces heeft ook aangetoond, dat de daders de geroofde levensmiddelenbonnen in de eerste plaats ten bate van zichzelf besteedden en in den clandestienen handel verkochten.

De Duitsers publiceerden op 29 februari 1944 in alle landelijke kranten, waaronder de Telegraaf dat de Oranje Vrijbuiters waren geëxecuteerd.

Utrecht op dinsdag de 24e 's avonds rond 23.00 uur was en de inval in Woerden op woensdag de 25e rond 7.00 uur 's morgens. De Heus kende het pand in Woerden goed, bleek uit de verhoren en getuigenissen. Hij zat er zelf enige tijd ondergedoken, vertelde hij na de oorlog tegen rechercheur Cornelis Schooneveld van het Bureau Nationale Veiligheid. Schooneveld maakte het proces-verbaal op van het verhoor. De dag voor de inval in het Woerdense pand was De Heus er nog vertelde hij aan Schooneveld. "[...]... 's Middags zijn wij, Bertus Meulenkamp, Karel Alberts, Aart van Dokkum en ik naar Woerden gegaan om zaken, Joden betreffende, te regelen. Om elf uur 's avonds kwamen wij in perceel Nieuwe Gracht 151 te Utrecht aan. Tante Betje, een Jodin deed open. [...] Koen en ik werden gearresteerd, terwijl Aart van Dokkum vluchtte. [...] De volgende morgen ben ik naar de Maliebaan gebracht en van daar naar Scheveningen. Aldaar heb ik vanaf mijn overbrenging tot 19 of 20 november 1943 vastgezet."

Tijdens zijn verhoor op dinsdag 25 juni 1946 vertelde Joop de Heus dat hij op 26 augustus 1943 door de SD rond 23.00 uur werd gearresteerd. "Na hun arrestatie (van Spoelstra en Van Toorn - BvE) werd de groep in Utrecht opgerold. Eerst was de SD geweest in het Tuindorp aan het adres van Tom. Later kwamen ze naar de Nieuwe Gracht, waar wij met ongeveer 9 man bijeen waren. Toen ze kwamen was er niemand van de jongens aanwezig. Er waren alleen drie Joodse vrouwen thuis. Toen wij des avonds thuiskwamen werden wij met ons tweeën gepakt. Dat wil zeggen Coen van Vliet en ik. Aart van Dokkum ging er vandoor. Na een kwartier werd er gebeld en kwam Bertus Meulenkamp nog binnen. Die vloog ook meteen tegen de lamp. In het Tuindorp was gearresteerd Hans Koetsveld. De SD is toen nog een week ongeveer in het huis blijven zitten en ving iedereen op die aankwam. Ook werd de gehele administratie gevonden". Tijdens een later verhoor zei De Heus dat, toen hij en zijn mede-Oranje Vrijbuiters op 24 augustus het huis in Utrecht binnenstapten, ze vrijwel direct met revolvers

in bedwang werden gehouden en geboeid. In het pand was een aantal Duitsers aanwezig. “Iedereen werd apart gehouden.

De Duitsers hadden het hele pand doorzocht waarbij alle namen en adressen van de leden gevonden waren. [...] Door de Duitsers zijn toen in de eerste dagen, volgend op 24 augustus 1943 tot 30 augustus 1943, diverse personen gearresteerd die aan kwamen lopen aan het huis aan de Nieuwe Gracht. Na de nacht in het gebouw van de SiPo aan de Maliebaan 74 te Utrecht doorgebracht te hebben, werd ik met de anderen op 25 augustus 1943 overgeplaatst naar de cellenbarakken te Scheveningen. Een der eerste dagen ben ik in Scheveningen door een mij onbekende Duitser verhoord, waarbij wel enige klappen zijn gevallen”.¹²

In het proces-verbaal opgemaakt door de Politieke Opsporingsdienst district Utrecht Stad verklaarde De Heus op woensdag 26 juni 1945 “dat er in Woerden ongeveer 20 Joden en ongeveer 4 á 5 leden der verzetsgroep permanent aanwezig waren. Ze hadden telefonisch gewaarschuwd kunnen worden. Woerden is de volgende morgen rond acht uur overvallen.”

Een van de gehoorde getuigen in de zaak tegen De Heus was Oranje Vrijbuiterslid en Woerdenaar Gerrit Stekelenburg. Hij zei, toen hij na de oorlog een verklaring aflegde, dat hij weinig wist van de inval in het pand in Utrecht. “[...] Echter over de inval in het huis van de groep aan de Rijn 37 te Woerden, ook op 24 augustus 1943 doch een zestal uren later, kan ik u meer verklaren. Hiervoor is het nodig dat ik eerst even terug ga. In de zomer van 1943 was ik in Epe op de Veluwe, alwaar ook een huis was van de groep. De Heus was daar ook. En altijd goed van geld voorzien, hoe is voor mij de vraag. Op een dag had De Heus zich totaal bedronken. Daarbij wilde hij ruzie maken, waarna ik hem naar boven gejaagd heb.

¹² CABR 74616, BNV 2780.

Hierdoor is de verhouding tussen De Heus en mij gespannen geworden. Een en ander was de oorzaak, dat ik besloot mij terug te trekken uit de organisatie. Ik maakte dit ongeveer 15 augustus 1943 bekend aan de leiding. Ongeveer een week later werd ik verzocht dit te komen bespreken in het huis van de groep aan de Rijn 37 te Woerden. De bespreking vond plaats op de avond van 23 augustus 1943. Bij deze bespreking waren aanwezig een der gebroeders De Heij uit Utrecht, B. Meulenkamp uit Rotterdam, De Heus, mijn persoon en nog een persoon wiens naam ik mij niet herinner. Heij, Meulenkamp en de laatste persoon zijn later alle drie gefusilleerd.”

De sfeer was tijdens de bespreking niet bepaald ontspannen, blijkt uit de verklaring van Stekelenburg. De Heus had het hoogste woord, terwijl hij met een revolver speelde. “Hij wilde mij min of meer dwingen in het huis aan de Rijn te blijven, waar ik de leiding had.” Stekelenburg vertrok toch naar huis en dat was zijn redding. “De volgende dag is het huis aan de Rijn ‘opgerold’ door leden van de SiPo waarbij werden gearresteerd zestien in het huis ondergedoken Joden en een christenonderduiker. Zover mij bekend is er van deze personen niet een teruggekomen.”

Stekelenburg was ervan overtuigd dat De Heus achter het oprollen van het huis in Woerden zat: “Zonder dit te kunnen bewijzen, heeft volgens mij De Heus dit huis aan de SiPo doorgegeven. Het is mij bekend dat De Heus, direct bij zijn arrestatie op 24 augustus 1943 in het huis aan de Nieuwe Gracht te Utrecht, is overgelopen naar de Sipo. En aangezien de geheime uitgang van het huis aan de Rijn het eerste bezet werd door de Sipo, kan het niet anders of een van de ingewijden moet dit hebben doorgegeven. En gezien het latere optreden van de Heus, waarbij hij meerdere personen aan de Sipo heeft overgeleverd, onder anderen Gerbs, Heij en Piet Verhagen uit Bodegraven, neem ik als vaststaand aan, dat dit oprollen van het huis aan de Rijn door verraad van De Heus is gebeurd.”

Hij had meer aanwijzingen voor zijn oordeel: “Een en ander leid ik ook af aan het volgende: Op 23 augustus 1943 was een Joods echtpaar, genaamd Fred en Hermien, naar Woerden gekomen om te overnachten. Door plaatsgebrek zijn deze ondergebracht in het Stationskoffiehuis, Stationsweg te Woerden. Dit echtpaar werd ook op 24 augustus 1943 uit het Stationskoffiehuis gehaald. De Heus was ook een der vijf personen die hiervan op de hoogte was.”¹³

Oranje Vrijbuiters Johannes van Os uit IJsselstein woonde tijdelijk in het huis van Jan van Elk aan de Rijn in Woerden, maar was er niet in de nacht van de inval. Hij sliep bij zijn verloofde, verklaarde hij later. Van Os zei na de oorlog dat hij zag hoe jongens die in het pand hadden geslapen door de Grüne Polizei en enkele mensen in burger waren gearresteerd en werden weggevoerd. Van Os keek van een afstandje toe en dook onder.¹⁴

De inval in het pand maakte veel indruk op de inwoners van het nog geen 10.000 zielen tellende stadje. Ook op de op dat moment 16-jarige Han Gerritse, die in de Kruisstraat woonde, een zijstraat van de Rijn. Hij hield in de oorlog een uitgebreid dagboek bij en noteerde op zondag 29 augustus: “Er is afgelopen week heel wat gebeurd, en wel voornamelijk in onze stad. Donderdag jl. kwam er ’s ochtends om ongeveer 7 uur een overvalwagen van de Groene Politie. Zij hadden één adres op de Rijn, vlakbij het bruggetje tussen de Visbrug en de Magazijnbrug aan de kant van de Voorstraat. Het was natuurlijk verraden werk, want anders gaan ze niet direct naar één bepaald adres. Eerst zijn ze nog verkeerd gegaan, nl. naar de Rijnkade.

13 CABR 74616, BNV 2780. Stekelenburg, (7 september 1921, van beroep lakspuiter, wonend Leidschestraatweg 233 te Woerden, legde de verklaring af, als getuige in de zaak tegen De Heus.

14 Johannes van Os werd geboren op 14-01-1918 in IJsselstein. Ook hij werd gehoord vanwege het proces tegen De Heus.

Toen ze echter aan het goede adres waren, bleek dat het goed verraden was: er kwamen niet minder dan 16 Joden en onderduikers uit te voorschijn! Ik wist wel dat er op de Rijn Joden zaten, maar niet in welk huis. Allemaal zijn ze natuurlijk meegenomen, en wie weet of ze nu al niet reeds onder de grond liggen? Het was een onbewoond huis, dat door twee mensen gehuurd was. Iedere dag werden er grote hoeveelheden levensmiddelen naartoe gebracht en dat liep natuurlijk in de gaten. Volgens zeggen hadden ze het wat eten betrof nog ruimer dan wij, want de diverse organisaties zullen ook hierin wel geholpen hebben. Wie de verrader is, is nog onbekend, maar er werd natuurlijk al direct flink gepraat en geroddeld. Het is te begrijpen dat heel Woerden in angst zat, en iedereen stopte alles wat verdacht is nog verder weg.”¹⁵ Huiseigenaar Jan van Elk werd op de dag van de inval opgepakt. Hij was een van de leden van de groep die door achtergebleven SD'ers werd opgevangen toen hij zich bij het pand aan de Nieuwe Gracht meldde om poolshoogte te nemen. Dochter Wil herinnert zich dat haar vader naar Utrecht ging. Hij nam afscheid met de woorden “Tot vanavond” en vertrok per trein naar Utrecht. Het was de laatste keer dat ze hem zag.

15 Han Gerritse, 'Dagboeken over de oorlogsjaren 1940 - 1945. Geschreven door J.H. Gerritse, samengesteld door Dim Gerritse'. Woerden, 2013. Pag. 169 - 170.

5. De verhoren, het Oranjehotel en Vught

Er is niet al te veel fantasie voor nodig om je in te denken hoe Jan van Elk zich de eerste momenten na zijn arrestatie moet hebben gevoeld; ook al was hij misschien op dat moment niet alleen, maar in het gezelschap van meer verzetswerkers.

Van Elk is naar alle waarschijnlijkheid kort verhoord en opgesloten in het kantoor van de SD aan de Maliebaan in Utrecht.¹⁶ Hij werd vrijdag 27 augustus 1943 mogelijk per militaire vrachtauto over de A12 naar het Oranjehotel, de gevangenis in Scheveningen, gebracht. Het was een weinig zomerachtige, koude regendag, met een temperatuur van een graad of zestien. Aanvankelijk werd Jan opgesloten in cel 324. Hij verbleef in Scheveningen tot vrijdag 10 maart 1944 en kreeg als gevangenisregistratienummer 5354.¹⁷ Aanvankelijk werd zijn zaak behandeld door afdeling IV A3 van de SD. Degene die zijn zaak behandelde was Untersturmführer Hedlar, omdat die verantwoordelijk was voor de invallen in Utrecht en Woerden. Hoe het Jan van Elk in Scheveningen is vergaan, valt moeilijk te reconstrueren. Op dinsdag 5 oktober 1943 werd een gevangene met de naam Van Elk voor een verhoor uit cel 687 gehaald, samen met twee andere verdachten: Sterk en Rust. De naam van de ondervrager is moeilijk te lezen in het bijgehouden register. Mogelijk was het SS'er Grimm van het Referat V B2 Kriminalpolizeilicher Vollzugsdienst van de Sicherheitsdienst. De naam is moeilijk te ontcijferen, maar de afdeling niet. Het verhoor begon om 9.10 uur en duurde 65 minuten. Daarna werd de gevangene weer teruggebracht naar zijn cel.¹⁸

¹⁶ De dagelijkse rapporten van de Utrechtse gemeentepolitie zijn volgens de studiezaalmedewerker van het Utrechts Archief in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan.

¹⁷ NIOD, collectie 250b Gevangenen in Nederland, 20 Oranjehotel, inv.nr 121 Register van gevangenen: 1 juni 1943 tot 1 september 1944.

¹⁸ NIOD 250b, Gevangenen in Nederland, 20 - Oranjehotel, inv.nr 129 Transportbuch/Register van gevangenen die zijn verhoord 1941 - 1944.

OPGAVE VOOR DE EERELIJST DER NAMEN VAN HEN, DIE VOOR HET VADERLAND ZIJN GEVALLEN

Alle namen in blokletters

No. 9481

- 1) Achternaam: van Elk Gehuwd? ja
 Voornamen: Jan Aantal kinderen: twee
 Leeftijd bij overlijden: 39 jaar Geboorteplaats: Woerden
 Werkelijk beroep: melkslutter Kerkgenootschap: Gereformeerd
 Laatste werkelijke woonplaats: Woerden
- 2) Wijze waarop gevallen den dood heeft gevonden (onderstrepen):
 gesneuveld in den oorlog 1940-1945 gevallen in ondergrondschen strijd
 doorgemarteld in gevangenis dood door ziekte in gevangenis
 doorgemarteld in concentratiekamp dood door ziekte in concentratiekamp
 doodgeschoten door vuurpeleton verongelukt bij ontvluchting
 op andere wijze ter dood gebracht anderszins den dood gevonden
- 3) Indien doodgeschoten of gevangen, om welke reden? gevangen genomen wegens begunstiging van Joden
- 4) Gevallene is opgepakt te Utrecht op 25 Augustus 1943
 Gevallene is overleden te 25 Dachau op 25 Februari 1945
- 5) Naar welk gevangenis en kampen is gevallen gevoerd? Scheveningen - Vught - Dachau
- 6) Wat heeft gevallen in gevangenis of kamp ondervonden? ontbering en martelingen
- 7) Korten levensloop van de(n) gevallen gedurende den oorlog, onder vermelding van illegaal werk, organisatie, bewegreden en andere bijzonderheden:
Uit oogpunt van Vaderlandsliefde begonnen met illegaal werk. Daarna zich aangesloten bij de "Oranje Vrijbuiters". Deze organisatie hield zich bezig met Joden. Hiervoor waren drie z.g.n. 'doorgangshuizen', n.l. te Woerden, Utrecht en Epe. Tevens werd gezorgd voor bonkaarten voor de Joden en andere onderduikers (eventueel op andere zijde voortzetten)
 Z.O.Z.
- 8) Wat bent U van gevallen (vader, moeder, verloofde, vriend, enz.)? vriend
- 9) Welke personen kunnen wellicht inlichtingen verschaffen? (met adres): den Heer Groenemans, Celebesstraat te s-Gravenhage die medegevangene was vanaf Vught tot het einde van het leven van J.v. Elk te Dachau.

Onderteekening en adres

W. Kruithof
Willem van Naaldwijkstraat 8 te Woerden

Gaarne wordt foto van gevallen ontvangen (naam en voornamen duidelijk achterop schrijven).

Terugzenden aan Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Heerengracht 479, Amsterdam-C.

Na de oorlog is Jan van Elk voor zijn verzetswerk op de erelijst geplaatst.

Er doet zich een probleem voor bij de reconstructie van de verhoren van Jan van Elk. Op zaterdag 9 oktober 1943 werd ene Van Eck, die in cel nummer 687 zit, verhoord door rechercheur G. Keurs of Keers (de naam is moeilijk te ontcijferen) van V B2 van 11.15 uur tot 12.30 uur, samen met gevangene Penning (cel 624). In de laatste kolom van de bladzijde staat bij de naam van Van Eck de mededeling: "Bemerkung: Ost.". Wat deze betekent, is niet bekend. Op donderdag 25 november werd Van Eck opnieuw ondervraagd door G. Keurs of Keers van de afdeling V B2 van de SD. Hij zat in cel 687. Hij werd om 10.00 uur opgehaald en was om 11.00 uur terug. Mogelijk gaat het hierbij om Jan. Het celnummer en de verhorende afdeling komen overeen met de voor Jan van Elk bekende gegevens. De volgende dag, op vrijdag 26

Abgang durch Tod!

Gef. Art: Sch.	Name: van Elk Jan	Block: 22	Nr.: 69 293
geboren: 26.11.06	zu Vorden	Beruf: Maler	
Fam.-Stand: ver.	Kinder: -	Relig.: ev. Holl.	
Wohnort: Vorden Eruitorenweg 24			
Einweisende Dienststelle:			
Revieraufnahme: 26.2.45	Gestorben: 27. Februar 1945 um 8 05 Uhr		
Leichenschau: 27. Februar 1945	Zeit: um 14-Uhr		
Diagnose: Gehirnblutung.			
Todesursache: Versagen von Herz u. Kreislauf bei Gehirnblutung.			
	Der Lagerarzt		
KL/37/443 500 000			
			W-Hauptsturmführer

Het summiere verslag van de sectie op het lichaam van Jan door de kamparts van Dachau. Zijn conclusie: een hersenbloeding was de doodsoorzaak.

november 1943 (Jans verjaardag, hij werd 37 op die dag) werd Van Eck nog een keer ondervraagd door V B2, door rechercheur R. Stiller, maar dan van 9.00 uur tot 10.15 uur. Op woensdag 1 december 1943 werd Van Eck uit cel 334 gehaald en verhoord door V B2 van 8.50 uur tot 9.30 uur door R. Stiller. De rechercheurs die Van Eck steeds ophaalden, schreven klein en naar rechts vooroverhellend en zonder al te veel moeite is voor Van Eck Van Elk te lezen. Verschrijvingen komen in het Transportbuch regelmatig voor, omdat de Nederlandse namen werden 'verduits't. Zo wordt gevangene Van Opzeeland in de lijst 'Van Opzeland' genoemd. Ik ben geneigd te geloven dat het in alle gevallen om Jan van Elk gaat, vanwege dezelfde afdeling die hem verhoort en omdat de eerste keren het celnummer klopt. De naam 'Van Eck' is steeds door dezelfde persoon ingeschreven als hij hem heeft opgehaald voor verhoor. Het handschrift van degene die Jan van Elk na het verhoor bij binnenkomst in de gevangenis correct heeft ingeschreven, verschilt van degene die 'Van Eck' bij het ophalen uitschreef. Degene die in het Transportbuch Van Elk heeft ingeschreven als hij naar de rechtbank gaat, is wéér een ander, gelet op het handschrift.

Op dinsdag 25 januari 1944 werd Jan, hij zat toen in cel 459, om 8.30 uur opgehaald en naar het SS- und Polizeigericht gebracht, samen met de gevangenen Rossum (cel 516), Hoogwegt (cel 330) en Mittelmeijer (cel 554), omdat zijn zaak werd behandeld. Hij was pas 's avonds om 19.50 uur terug.¹⁹ Of de Duitse rechtbank op dat moment nog in Den Haag was gevestigd, is niet duidelijk. Rond die tijd verhuisde het Gericht naar het pand Hoofdstraat 36 in Velp. Dat kan een verklaring zijn voor de meer dan twaalf uur durende afwezigheid van Van Elk.

¹⁹ Transportbuch/Register van gevangenen die zijn verhoord 1941 - 1944. Jan wordt samen met de gevangenen Rossum (cel 516), Hoogwegt (cel 330) en Mittelmeijer (cel 554) naar het Gericht gebracht. Om welk Gericht het gaat is niet bekend. In Den Haag waren er drie: Cremerweg 150; Nieuwe Parklaan; Nassaulaan 23.

De uitspraak in de zaak tegen Jan van Elk is (nog niet) gevonden en de kans is groot dat het vonnis niet meer opduikt. Tijdens Dolle Dinsdag raakten de Duitsers in paniek en vernietigden zij veel dossiers. “In allerijl werden er grote hoeveelheden stukken vernietigd (men zag de schoorstenen roken). Ook het Judenreferat, IV B 4, in Velp verbrandde al zijn dossiers, en met eenzelfde vernietiging van stukken werd die dag ook in Rotterdam, Den Haag en Amsterdam begonnen. Uiteraard betekende zulks dat de ‘SD’ een groot deel van zijn eigen gegevens over de illegaliteit vernietigde”, schrijft De Jong in deel 10A van zijn serie.²⁰ Door operatie Market Garden sloeg bij de Duitsers de paniek andermaal toe en werden weer grote hoeveelheden archiefmateriaal vernietigd. “Rauter, die zijn uitgebreid archief in Velp in een hotel had ondergebracht, gaf de beheerder, de SS-Richter Ernst Hartel, opdracht het te verbranden. Hartel deed zulks en daarbij gingen ook het gehele hotel en de dossiers van het SS- und Polizeigericht X in vlammen op. In Den Haag werden alle geheime stukken van de ‘SD’ verbrand”.²¹

Er is niet al te veel fantasie nodig om te beseffen dat het verblijf in het Oranjehotel niet prettig was. Hoe Jan van Elk is behandeld is nauwelijks te achterhalen, maar het laat zich raden. Jan wordt echter genoemd in de niet officieel gepubliceerde memoires van diplomaat en mede-Oranje Vrijbuiters Wim van Dijl.²² Daarmee licht Van Dijl een tipje van de sluier op. Hij omschreef Jan als “een zeer gelovig man, behorend tot de gereformeerde kerken. Hij bad dagelijks, sprak veel over zijn gezin, communiceerde door het gat in de muur met een gereformeerde broeder naast ons en vond veel kracht in zijn geloof.” Van Dijl en Van Elk konden het goed met elkaar vinden en spraken met elkaar over de illegale activiteiten waaraan ze hadden deelgenomen.

20 Dr. L. de Jong: ‘Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog’. Den Haag 1980, deel 10 A, pag. 182.

21 Idem pag. 352.

22 Wim van Dijl: ‘Op zoek naar de zin’, pag. 54 en 55.

Ze bleken daardoor veel gemeenschappelijke kennissen te hebben. Ze zaten enkele weken bij elkaar opgesloten en werden uit elkaar gehaald.

Onderduikster Marion Bienes zag Jan van Elk een keer tijdens haar enige weken durende verblijf in Scheveningen. Ze was op weg naar de douche.

“Honderden gevangenen stonden in de grote hal te wachten op iets. En daar zag ik Jan staan met een groep mannen. Ik bemerkte dat hij mij zag dus ik legde mijn vinger op mijn lippen om te proberen hem duidelijk te maken dat ik hem en zijn vrouw niet had verraden. Ik weet niet of hij begreep wat ik probeerde over te brengen; de vraag is nooit beantwoord, want het was de laatste keer dat ik hem zag.”²³

Van Elk ging op vrijdag 10 maart 1944 op transport. Hij liet het Oranjehotel in Scheveningen achter zich en de reis bracht hem en vele medegevangenen naar het enige SS-concentratiekamp buiten Duitsland: dat in Vught. Bij aankomst in Konzentrationslager Herzogenbusch, zoals de Duitsers het noemden, kreeg hij nummer 9552 en ging onmiddellijk enige tijd in quarantaine.²⁴ Niet dat Jan van Elk op dat moment iets mankeerde; althans daarover is niets bekend. Gevangenen werden bij aankomst standaard door de Duitse kampstaf in quarantaine geplaatst en ontluisd. Daarna werden zij ingedeeld bij een Arbeitscommando om te werken. Soms werkte een groep bij de vestiging van een bedrijf binnen de hekken van het concentratiekamp, zoals bij het Philips-Kommando, soms er buiten. Dat waren de zogenoemde Aussenkommandos. Vught kende er elf. “De omstandigheden in deze buitenkampen waren soms zeer slecht”, schrijft Boyd van Dijk in zijn boek over het kamp en de Vughtenaren. “De levensomstandigheden in de buitenkampen waren vaak aanmerkelijk zwaarder dan in Vught. Gevangenen probeerden daarom zo veel mogelijk uit deze kampen weg te blijven.”²⁵

²³ Bienes, pag 46.

²⁴ NIOD, 250g VHG inv.nr 401 Medische toestand van gevangenen.

²⁵ Boyd van Dijk: ‘Leven naast het kamp: kamp Vught en de Vughtenaren, 1942 – 1944’. Houten, 2013.

Jan was een zogenoemde Schützhaftling zoals dat in het Nazi-jargon heette: een politieke vluchteling die zogenaamd uit voorzorg, ter bescherming, werd gearresteerd. Deze politieke vluchtelingen kregen bij binnenkomst in het concentratiekamp de bekende gestreepte kleding aan met rode driehoek erop waarvan de punt naar beneden wees. Politieke gevangenen hadden het extra zwaar, net als de Joodse gevangenen. Talloze pesterijen en mishandelingen vielen hen ten deel.

Van dinsdag 2 mei tot woensdag 17 mei 1944 mei werkte Jan van Elk bij het Buitencommando Breda.²⁶ Volgens website dedokwerker.nl is er over dat buitencommando weinig meer bekend dan dat er Roma en Sinti waren ondergebracht. Aannemelijker is dat Jan er mogelijk alleen heeft geslapen en dat hij tewerk is gesteld op het vliegveld Gilze-Rijen. Dat kamp kende weliswaar een eigen buitenkamp in de bossen van Chaam, maar dat wil niet zeggen dat er geen gevangenen vanuit Breda konden worden aangevoerd om te werken aan het herstel van het vliegveld en zijn verdedigingswerken. Het Leithorst Gilze-Rijen was in de oorlog een van de belangrijkste Duitse vliegvelden in Nederland en werd regelmatig door de Geallieerden aangevallen. “Voor de uitvoering van het werk werden boeren, arbeiders uit Breda en Tilburg en zelfs politieke gevangenen uit Kamp Vught tewerkgesteld”, schrijft Wout van den Hout in ‘Vliegvelden in Oorlogstijd’.²⁷

Een week na terugkeer in Vught vertrok Jan van Elk met een transport naar Zuid-Duitsland. Met dit transport gingen zo’n 800 gevangenen mee. Dit waren met name ‘zware gevallen’. Jan van Elk viel als Schützhaftling in deze categorie. Het transport maakte in Vught ruimte voor gevangenen uit het Oranjehotel in Scheveningen, die op het moment van een Geallieerde invasie op de Hollandse kust naar Vught zouden worden verplaatst.²⁸

26 NIOD, 250g VHG inv.nr 353 Uitgaande transporten.

27 Peter Grimm, Erwin van Loo en Rolf de Winter (red.): ‘Vliegvelden in oorlogstijd. Nederlandse vliegvelden tijdens bezetting en bevrijding 1940 - 1945’, Amsterdam 2009, pag. 255.

28 Cleveringa, prof. mr. R.P., ‘Gedenkschriften’, E.J. Brill/Universitaire Pers Leiden, Leiden - 1983. Pag. 149.

*Marie aan de wandel in de Voorstraat
met zoon Jan, dochter Wil'en
onderduikstertje Lotte.*

6. Dachau, Natzweiler, Dachau

Jan van Elk ging op woensdag 24 mei 1944²⁹ per trein van Vught naar Dachau. Tineke Wibaut-Guilonard schrijft erover. “Zes uur in de ochtend. Dachautransport. De mannen treden aan voor het appèl. Na het tellen worden nummers afgeroepen. Veel nummers, rond de duizend. Uittreden moeten die mannen en zich op een andere plek weer opstellen. Er lijkt geen eind aan te komen. Tot 7 uur ‘s avonds staan ze daar op de appèlplaats. Dan worden ze naar een klaarstaande trein gedreven en uiteraard, zoals in die tijd gebruikelijk was, met teveel tegelijk in een goederenwagon geduwd. De stemming in het mannenkamp laat zich raden. Grote verslagenheid, machteloosheid en de vraag “wanneer wij?”.³⁰

Rechtsgeleerde professor Cleveringa schetst in zijn ‘Gedenkschriften’ hoe het transport met daarin Jan van Elk naar Dachau vertrok. “Het grootste transport viel op 24 mei, een ellendige dag. [...] De S.S.-ers liepen gejaagd heen en weer met groote lijsten.”³¹ De appèlplaats werd afgezet door “moffen met bajonetten op het geweer”. Het bleek dat er honderden gevangen op transport gingen. “Nu er zoveel weggingen, kon niet de gewone procedure worden gevolgd: ook konden den gevangenen hun kleeven niet bij zulk een massa worden gegeven; zij werden overgebracht in hun Vughtse kampkleding.” De Schreibstube (administratie) zorgde ervoor dat kostbaarheden en het geld van de gevangenen in zakjes werden gedaan en opgestuurd naar Dachau. De Schreibstube kon het niet bijhouden en stuurde alles na. Vrijdag 26 mei arriveerden de gevangenen in Dachau. Bij een transport moet niet aan een keurige reis per trein in coupés met ramen worden gedacht, maar aan veewagens.

29 NIOD, 250g VHG, inventarisnummer 353 Uitgaande transporten.

30 Wibaut-Guilonard, T. ‘Kamp Vught, 1943/1944. In Gevangenschap getekend’. Amsterdam, 1995. Pag. 80.

31 Cleveringa, Pag. 148 en 149.

De Oostenrijkse socioloog Eugen Kogon, die van september 1939 tot de bevrijding in april 1945 in concentratiekamp Buchenwald gevangen zat, beschreef uitgebreid welke verschrikkingen gevangenen doormaakten. Niet minder dan honderd tot soms 150 gevangenen werden in een veewagen gepropt bij vertrek, met als gevolg dat er direct bij het openen van de deuren in het concentratiekamp doodgedrukte gevangenen naar buiten vielen. Gevangenen werden bij aankomst geschopt en geslagen en stonden urenlang buiten te wachten zonder eten, drinken of de mogelijkheid hun behoeften te doen. Als een transport 's avonds laat aankwam, dan werden de gevangenen met tien tot twaalf man opgesloten in bunkercellen van twee bij 1,20 meter tot de volgende ochtend. Dan volgde, nadat de deuren waren geopend en de nodige trappen en slagen, de inschrijving in de administratie.³² Schutzhaftling Van Elk kreeg registratienummer 69293.³³

Gevangene Berend Pieper en anderen verklaarden dat bij aankomst in Dachau de dienstdoende rapportführer verschillende Hollanders met een rotting sloeg, omdat ze niet snel genoeg reageerden als hun naam werd afgeroepen. Dat deed de man op zo'n gebrekkige manier dat daaruit niet was op te maken wie hij afriep. Tijdens het slaan riep hij dat hij de Hollanders nog wel 'fertig soll machen' en andere beledigingen. De gevangenen bivakkeren de eerste nacht in een wasruimte en werden de volgende ochtend ingeschreven en gingen daarna door naar de quarantainebarak.³⁴ Dachau moet Jan bekend zijn voorgekomen, omdat het kamp waaruit hij was vertrokken op Dachau leek. Sterker nog: Dachau had als voorbeeld gediend bij de bouw van Vught.

32 Kogon, Eugen: De SS-staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen. Nederlandse uitgave, Amsterdam 1976. Pag. 90 - 93.

33 Häftlings Stammdaten Kz - Gedenkstätte Dachau.

34 NIOD 250g VHG, inventarisnummer 701 Verslagen van gevangenen, en 250k: Concentratiekampen buiten Nederland - 650 Verklaringen voormalige gevangenen.

Lang is hij er niet geweest, want na aankomst in het concentratiekamp gingen de gevangenen door naar Dachau-Allach om te werken in een fabriek van BMW waar vliegtuigmotoren werden gemaakt. Het kamp waar de gevangenen verbleven, was 'onderkamp' van het hoofdkamp Dachau.

Uit de administratie van het concentratiekamp Dachau blijkt dat er op 28 juni 1944 vanuit concentratiekamp Vught via de Nederlandse Middenstandsbank in Amsterdam een bedrag van 26.833,98 Reichsmark werd overgemaakt naar de Reichsbank in München.³⁵ Het geld was volgens de overschrijving van Jan en was afkomstig van de afdeling in Vught die het geld van de gevangenen beheerde. Waarschijnlijk ging het om het 'salaris' dat hij verdiende in de maanden die hij als dwangarbeider werkte. Met het geld konden gevangenen in de 'kantine' van het concentratiekamp aankopen doen als aanvulling op hun karige rantsoen. Uiteraard tegen fikse prijzen.

In de tijd dat Jan van Elk in het concentratiekamp verbleef, kregen de gevangenen geen geld meer in handen, maar werd het op een rekening gestort en hun vertering van het tegoed afgetrokken. Eens per week bestelden de gevangenen wat zij nodig hadden bij de zogenoemde Kanti-nemann, de gevangene die de bestelde goederen bij de kantine ging halen. Over de kwaliteit van de aangeboden levensmiddelen moet niemand zich een illusie vormen. De houdbaarheidsdatum van de goederen was lang verstreken. Er is een rekening gevonden van block 20 (barak 20) waaruit blijkt dat Jan van Elk 28,20 Reichsmark moest afrekenen.³⁶

35 International Tracing Service (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation), Bad Arolsen Duitsland ITS Aktenzeichen T/D 136 232.

36 International Tracing Service (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation), Bad Arolsen Duitsland ITS Aktenzeichen T/D 136 232.

Volgens de administratie van het kamp was Jan van Elk geen melkverkoper van beroep, maar schilder. Dat was geen vergissing. Na het eerste appel moesten vaklieden uittreden. Vaklieden kregen een aanstelling in een van de werkplaatsen van het concentratiekamp. Wie daar een 'baan' had wist dat hij niet naar een commando ging met zwaar en uitputtend werk. Werken bij een commando stond gelijk aan sterven van uitputting.³⁷ Dat werd Jan bespaard. Hij was dan misschien geen echte schilder, maar wist daar wel het een en ander van. Hij had immers met zijn vader in de jaren twintig een winkel gehad waar onder andere verf en kwasten werden verkocht.

In Dachau kwam Jan medegevangene Van Dijk weer tegen; een ontmoeting die kennelijk indruk maakte. "Hij (Jan - BvE) was een sterke man, veel meer mans dan ik. Enige malen had hij karweitjes van mij overgenomen, omdat ze mij te zwaar vielen." Van Elk was ingedeeld bij een commando dat zwaar werk verzette en dat eiste zijn tol. "Telkens als ik hem weer zag, had hij gewicht en kracht verloren en tegen het einde van de oorlog was er weinig van hem meer overgebleven."³⁸

Jan van Elk werd 20 juli 1944 overgeplaatst naar het zogenoemde Nacht-und-Nebellager Natzweiler-Struthof.³⁹ Hij arriveerde er met 155 gevangenen rond 23 juli 1944. De Nacht-und-Nebel-gevangenen waren in de ogen van de Duitsers zeer gevaarlijk en dienden te verdwijnen. Ze moesten opgaan in nacht en mist. Hun nabestaanden kregen na het overlijden niets te horen over waar hun familielid was overleden en begraven.

³⁷ Kogon, pag. 106.

³⁸ van Dijk, pag 79.

³⁹ KZ Gedankstätte Dachau, Archiefno. 22.612.

*Jan van Elk in zijn
werkkleding van de
melkfabriek.*

Van Elk ging naar het onderkamp bij Markirsch (nu Saint-Marie-aux-Mines) in de Elzas.⁴⁰ Hij stond ingeschreven als 'Schlosser' (slotenmaker).

Het kamp bestond uit twee delen: Lager I en II. Lager II werd ingericht voor de ongeveer achthonderd gevangenen die in de BMW-fabriek werkten in een zeven kilometer lange tunnel. Jan was een van hen. Gevangene Willem Helmstrijd vertelde na de oorlog over de behandeling in het kamp. Hij had het over erg lange dagen in Markirsch, met lang staan en slecht eten.

De appels duurden vreselijk lang en waren zeer onaangenaam. Hij wist zich te herinneren dat de gevangenen soms wel 30 keer werden geteld. Er was volgens hem een Lageroudste die zo verschrikkelijk sloeg dat hij de mensen bijna doodranselde. Een rapportführer van de Luftwaffe zorgde bij het aantreden voor veel bloedneuzen. Ook de Capo's sloegen er lustig op los en waren nogal eens dronken.⁴¹

Op 31 juli 1944 kreeg Jan een bedrag van volgens de administratie van het kamp Natzweiler 3.109,13 Reichsmark uitbetaald. Waarschijnlijk ook hier om te 'verbrassen' in de kantine. In september 1944 werd begonnen met de evacuatie van het kamp, omdat de geallieerden in Frankrijk snel oprukten. De machines werden uit elkaar gehaald en gingen terug naar Allach. 705 gevangenen gingen met verschillende transporten uit Markirsch terug naar Dachau- Allach. De rest van de gevangenen ging naar het onderkamp Bisingen.

⁴⁰ Jan stond te boek als een politieke gevangene met nummer 23653. <http://www.natzweiler.nl/vriendenkring/namenlijst/Natzweilerlijst-1-april-2012-DEF-2.pdf>. Ook: www.struthof.fr.

⁴¹ NIOD, Deelcollectie Vught 250g-361, verklaring Willem Helmstrijd

Jan en Marie en hun zoon Jan aan het wandelen op de Oostdam vlakbij de Snellerbrug.

Van Elk verbleef tot woensdag 4 oktober 1944 in Natzweiler-Struthof.⁴² Over het verblijf van hem in Markirch is verder weinig bekend. Het archief of de kartotheek van het concentratiekamp is niet bewaard gebleven. Het ging volgens Natzweiler-gevangene Floris B. Bakels in vlammen op.⁴³ Volgens medegevangene en vriend J.L. Groenemans uit Den Haag⁴⁴ bracht het transport hen eerst terug naar Dachau en van daaruit weer naar satellietkamp Allach. Wanneer Jan van Elk ziek is geworden, valt niet meer te achterhalen. Hij kwam in Dachau Van Dijk weer tegen. “Ook Jan van Elk kwam die dag bij mij langs, ingevallen, verzwakt, wanhopend. Ik kon hem toen toevallig aan een flink stuk brood helpen, maar het heeft ten laatste niet gebaat. Hij knapte vroeg in 1945 af. Na die avond heb ik hem niet meer teruggezien. Hij zonk weg in het moeras van de ellende die toen eigenlijk pas goed begon.”⁴⁵

In februari 1945 werd Van Elk weer ingeboekt in Dachau en naar de Todeskammer van barak 22 gebracht. Hij overleed op zondag 25 februari 1945 om 8.05 uur ‘s morgens. De officiële reden van zijn overlijden was dat zijn hart stopte met kloppen na een hersenbloeding.⁴⁶ De verplichte lijkschouwing vond, conform de voorschriften, ‘s middags om 14.00 uur plaats door de kamparts, een SS-Hauptsturmführer. Volgens Kogon had Himmler bepaald dat de lichamen van de overledenen moesten worden verbrand.⁴⁷ In de laatste weken van de oorlog gebeurde dat niet meer, vanwege het grote aantal sterfgevallen.

42 Tagesbuch KZ Lager Dachau.

43 Floris B. Bakels, ‘Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen’, Amsterdam 1977, pag. 201-202.

44 De brief van J.L. Groenemans, Celebesstraat 20, Den Haag was in het bezit van mevrouw H. van Elk. Een kopie is in het bezit van de auteur.

45 van Dijk, pag 85.

46 Sterbebuch / Totenbuch KZ lager Dachau en de brief van de International Tracing Service in Bad Arolsen in Duitsland aan de auteur van 26 april 2017.

47 Kogon, pag 169-170.

De lichamen werden naar een massagraf op de Leierterberg gebracht, zo'n twee kilometer van het kamp. In dat graf liggen duizenden gevangenen. Het werd ook de laatste rustplaats van het uitgeteerde lichaam van Jan van Elk. Het massagraf is tegenwoordig een kerkhof dat bij het KZ-Gedänkstätte Dachau hoort. Er is, buiten de memoires van Van Dijl om, niet veel bekend over wat Jan van Elk heeft meegemaakt tijdens zijn gevangenschap. Zijn oudste zus Riek kreeg na de oorlog een brief van medegevangene Groenemans. Hij laat daarin weinig meer los over hun behandeling in de kampen dan dat die "beestachtig" was en schreef dat hij dat in een gesprek wel nader wilde toelichten als daaraan behoefte was. Van Elk heeft vanuit de concentratiekampen ook diverse briefjes naar zijn gezin gestuurd. Enkele restanten van die brieven zijn bewaard gebleven.⁴⁸

Het pand Rijn 37 (Rijnstraat 75a) zoals het er in 2017 uitzag.

⁴⁸ Fragmenten van de briefjes zijn in eigendom van Wil Vernet-Van Elk uit Woerden. Een kopie is in bezit van de auteur.

7. Na de oorlog

Voor hetgeen Jan van Elk in de oorlog heeft gedaan, is zijn naam op de 'Erelijst der namen van hen, die voor het vaderland zijn gevallen' geplaatst.⁴⁹

Marion Bienes werd na haar opsluiting in het Oranjehotel naar Kamp Westerbork gebracht. Daar werd zij uiteindelijk door het Canadese leger bevrijd. Bienes trouwde na de bevrijding in Amsterdam met Stefan, een Joodse jongen die bij haar in Frankfurt am Main in de klas had gezeten. Hij was voor de oorlog met zijn ouders naar de VS geëmigreerd en diende tijdens de oorlog in het Amerikaanse leger. Na het huwelijk vertrokken ze naar de VS.

Van daaruit hield Marion contact met Jans weduwe Marie en de kinderen, omdat ze wist dat er die eerste jaren in Nederland aan vrijwel alles een tekort was. Ze stuurde pakjes met voedsel en kleding.⁵⁰

Het pand aan de Rijn verkocht Jans weduwe op 13 mei 1952 voor 3.000 gulden aan twee Woerdense winkeliers: de gebroeders De Kruif.⁵¹

Jan van Elk is in 2004 als tiende Nederlander postuum onderscheiden met de Legion of Honour Award of The Chapel of Four Chaplains.

49 Een kopie van de opgave is in bezit van de auteur.

50 Bienes, pag 87.

51 Een kopie van de verkoopakte is in bezit van de auteur.

Bijlage

Lijst van personen waarvan bekend is dat zij bij Jan van Elk en zijn vrouw Marie Spruit ondergedoken hebben gezeten:

1 Echtpaar dr. A. Sarluy

(laatst bekende adres: Blokkendijk 2 Nijverdal in december 1945) Bron: Het spoor terug. Bezetting en bevrijding van Woerden. Dick van Nisius, Woerden april 2000, pag. 131.

2. Meijuffrouw Van Tol

Bron: Het spoor terug. Bezetting en bevrijding van Woerden. Dick van Nisius, Woerden april 2000, pag. 131.

3. Peters

Bron: Het spoor terug. Bezetting en bevrijding van Woerden. Dick van Nisius, Woerden april 2000, pag. 131.

4. Van de Vliet?

Waarschijnlijk gaat het hier om Oranje Vrijbuiters Coen van Vliet. Bron: Het spoor terug. Bezetting en bevrijding van Woerden. Dick van Nisius, Woerden april 2000, pag. 131 en CABR 74,616 en BNV 2780

5. Familie Stern

Alfred Stern, geb. 28 november 1886 in Ruhrort, Duitsland.

Overleden 22 oktober 1943 in Auschwitz.

Anna Rosa Stern - Schöenberg, geb. 13 maart 1890 Herford.

Overleden 10 september 1943 Auschwitz.

Bron: Ultee, prof. Dr. W.C. 'We mogen nergens heen, we moeten naar Vught: De joodse inwoners van Woerden, 1930 - 1947.'

In: Heemtjdinghen. Orgaan van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging, oktober 1999. Pag. 103.

6. Marion Bienes

Marion Bienes, geboren 25 augustus 1925 in Frankfurt am Main.

Overleden in 2014 in Amsterdam beschrijft in haar autobiografie dat zijn tweemaal was ondergedoken bij Jan en zijn vrouw Marie.

Bron: Marion B. Bienes: 'Why the horses', Ede, 2012, uitgegeven in eigen beheer.

Bronnen en literatuurlijst

Gebruikte bronnen:

Bundesarchiv, Berlijn:

- NS 7 SS- und Polizeigerichte, NS 7 SS- und Polizeigerichtsbarkeit, 2 Einzelne SS- und Polizeigerichte, 2.8 SS- und Polizeigericht X, Den Haag: de mappen NS 7 / 1068 Strafsachen 1942 – 1945 band 1 en NS 7 / 1155 Strafsachen 1944 band 4.
- International Tracing Service United Nations Educational, Scientific and Cultural Organisation, Bad Arolsen Duitsland
ITS Aktenzeichen T/D 136 232.

Kz - Gedenkstätte Dachau:

- Häftlings Stammdaten Kz - Gedenkstätte Dachau.
- Tagesbuch KZ Lager Dachau.
- Sterbebuch / Totenbuch KZ lager Dachau.

Nationaal Archief, Den Haag:

- Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging, toegang 2.09.09, CABR 74616.
- Archief Bureau Nationale Veiligheid (BNV), toegang 2.04.80, BNV 2780.
- RIOD, dubbel ingang 2.14.08, Inventarisnummer13.
Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 13.4. Hauptabteilung Justiz, Nummers: 182 Strafzaken en vonnissen van het Obergericht. 1943 t/m 1944; 184 Strafzaken en vonnissen van het Obergericht. 1944 en 185 Strafzaken en vonnissen van het Obergericht. 1944 t/m 1945.
Deze dossiers zijn om privacy-redenen beperkt openbaar.

NIOD, Amsterdam:

- Deelcollectie 250B, collectie Gevangenen en kampen in Nederland:
- 20: Oranjehotel:
 - 121 Register van gevangenen, 1 juni 1942 tot 1 september 1944.
 - 122 Register van binnengebrachte en vrijgelaten gevangenen, 18 november 1942 - 5 september 1944.
 - 124 Lijsten van arrestanten van Referat IV Gegner und Abwehr van de SD 23-25 maart 1942 en z.d.
 - 126 Register van arrestanten van het Referat V B2 Kriminalpolizeilicher Vollzugsdienst van de SD, ca 1943. Notitieboekje van SS-overscharführer R.G.H. Nitsch: Haftbuch ma 20-10-1943 binnengekomen gevangenen. Jan van Elk staat er niet in.
 - 129 Register van gevangenen die verhoord zijn, 1941 - 1944, 6 november 1941 - 5 september 1944.
 - 159: Lijsten van binnengebrachte gevangenen.
Jan van Elk staat in de lijst als nummer 5354. Van Elk, Jan, 26.11.06 Woerden. IV A 3 Hadler. Jan van Elk is later verhoord door V B2. Mogelijke medewerkers: Grimm.
- Deelcollectie 250G - 361, verklaring Willem Helmstrijd.
- NIOD 250g VHG, inventarisnummer 701 Verslagen van gevangenen,
- NIOD 250k: Concentratiekampen buiten Nederland - 650 Verklaringen voormalige gevangenen.

Interviews:

(audio)Interview met A. Loenen- Van Elk, opgenomen op 10 juli 2008 in Zegveld door de auteur.

(audio)Verklaring afgelegd door Wil Vernet-Van Elk op 8 maart 2016 in haar woning in Woerden.

(audio)Verklaring afgelegd door Henny J. Versluis op 26 januari 2017 in zijn woning in Woerden.

Literatuur:

Bienes, Marion B., 'Why the horses? An autobiography by Marion Bienes'.

Ede 2012.

Han Gerritse, 'Dagboeken over de oorlogsjaren 1940 - 1945. Geschreven door J.H. Gerritse, samengesteld door Dim Gerritse'. Woerden, 2013.

Bakels, Floris B. 'Nacht und Nebel. Mijn verhaal uit Duitse gevangenissen en concentratiekampen', Amsterdam 1977.

Cleveringa, prof. mr. R.P., 'Gedenkschriften', E.J. Brill/Universitaire Pers Leiden, Leiden - 1983.

Dijk, Boyd van, 'Leven naast het kamp: kamp Vught en de Vughtenaren, 1942 - 1944'. Houten, 2013.

Dijl, Wim van: 'Op zoek naar de zin'. Uitgegeven in eigen beheer door Van Dijl.

Grimm, Peter, Erwin van Loo en Rolf de Winter (red.) 'Vliegvelden in oorlogstijd. Nederlandse vliegvelden tijdens bezetting en bevrijding 1940 - 1945'. Amsterdam 2009.

Kogon, Eugen: De SS-staat. Het systeem der Duitse concentratiekampen. Nederlandse uitgave, Amsterdam 1976.

Nisius, Dick van: 'Het spoor terug. Bezetting en bevrijding van Woerden.' Stichts Hollandse bijdrage 30. Woerden, 2000.

De Telegraaf van 29 februari 1944.

Utrechts Nieuwsblad van 16 maart 1950.

Utrechts Nieuwsblad van 30 maart 1950, pag. 2.

Wibaut-Guilonard, T., 'Kamp Vught, 1943/1944. In Gevangenschap getekend'. Amsterdam, 1995.

Websites:

<http://www.natzweiler.nl/vriendenkring/namenlijst/Natzweilerlijst-1-april-2012-DEF-2.pdf>.

<http://www.Struthof.fr>.

<http://www.tenhumbergreinhard.de/05aaff9bedofa4003/05aaff9b-fd0904145/05aaff9bdc1103f17.html>

E-mails:

Volgens een e-mail dd. 16 november 2015, volgnummer 2014 van Mieke Breij, Hoofd studiezalen van het Utrechts Archief, aan de auteur is het archief van de gemeentepolitie Utrecht over de jaren 1940 – 1945 verloren gegaan.

Volgens een e-mail dd 23 maart 2016 van Ilona Denner van de afdeling Referat R 2 van het Bundesarchiv, Finckensteinallee 63, 12205 Berlin is in het bestand NS 7 (SS- und Polizeigerichtsbarkeit) geen dossier van Jan van Elk opgenomen.

